

Олена Колесник

СИМВОЛІКА ЗБРОЇ В ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МІФОЛОГІЇ

Осмилення такого складного феномену, як міфологія, має самоцінне значення, а також допомагає зрозуміти універсалії власної та інонаціональної культури, виокремити в них перехідне та трансісторичне. Це завдання *актуалізується* в період активізації міжкультурних контактів, які потребують створення адекватного образу націй та їхніх історичних взаємодій. Результати дослідження міфології збагатили та продовжують збагачувати такі науки, як історія, філософія, естетика, культурологія, релігієзнавство, психологія, мовознавство, етнологія.

Протягом віків міфологія розглядалася в різних аспектах. В дослідження специфіки міфопоетичного світовідношення значний доробок внесли А. Аарне, О. Афанасьєв, М. Бахтін, В. Вундт, М. Грушевський, М.Еліаде, В. Іорданський, Дж. Кемпбелл, В. Клінгер, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, О. Лосєв, Є. Мелетинський, В. Пропп, О. Ранк, М. Стеблін-Каменський, Дж. Дж. Фрезер, О. Фрейденберг, К. Г. Юнг. Особливе місце в історії компаративістики займають Я. Грімм, Ж. Дюмезіль, Х. Е. Керлот, О. Маковський, Е. і Б. Ріс. Вивчення проблем міфу і міфологічної свідомості продовжується в сучасній українській науці О. Білокобильским, О. Кирилюком, В. Личковахом, С. Уманським, Н. Хамітовим. Подальше дослідження цього масштабного культурного явища передбачає поєднання досягнень гуманітарних наук.

Об'єктом запропонованого дослідження є загальні риси міфопоетичного світобачення, які знайшли вираження в давньогрецькій міфології; *предметом* – семантичні характеристики різних видів холодної зброї. *Наукова новизна* полягає у встановленні символічних відповідностей між різними видами зброї, основними соціальними верствами традиційного суспільства та рівнями міфопоетичного Космосу.

Задля адекватного розуміння символічного значення холодної зброї та її окремих видів у давньогрецькій культурі, останню слід розглядати в контексті загальнолюдських та загальноєвропейських уявлень про структуру міфопоетичного Космосу та семантику його складових.

Космос більшості відомих міфопоетичних систем складався з трьох великих частин: Неба, Землі та Підземного світу. Небо вважалося житлом богів, першим з яких був Верховний бог, володар грому та блискавки. Землею, оселею людей, правила Богиня-Мати. Підземний світ, що поєднував багатства та небезпеки, був царством Рогатого бога тварин. Цьому уявному поділу всесвіту відповідав реальний поділ суспільства давніх народів-носіїв індоєвропейських мов на три категорії: жерців, воїнів та вільних общинників. В Індії цей поділ, в невідомо ускладненому

вигляді, зберігся до наших днів. На Заході він, хоча і не був абсолютизованим, відігравав значну роль аж до Нового часу; недарма гаслом буржуазії, що набирала силу, стала повноправність “третього” (після духівництва та дворян) стану. В теорії, усі суспільні верстви були однаково важливі для загального добробуту. На практиці ж їхні представники нерідко використовували силу для розв’язання не тільки зовнішніх, але й внутрішніх конфліктів. Причому кожна суспільна група шанувала, міфологізувала та оточувала ритуалами певний вид зброї. Таким чином, до відомих кодів, якими оперує міфологія як наука – зоологічного, вегетативного, астрономічного тощо – цілком можна додати ще один, що буде складатися з різних видів зброї, кожний з яких має досить виразну семантику.

Першим, здавна найшанованішим станом багатьох давньоєвропейських суспільств були **жерці**, які асоціювалися з **верхнім світом**, адже саме вони були посередниками між небесами та землею, які доносили волю богів до людей. Вважалося, що подібним людям, захищеним власною містичною силою, зброя просто не потрібна. Проте зримим втіленням цієї надприродної сили нерідко був дерев’яний **посох**, придатний для практичного використання. Бій на палицях міг включатися і в офіційну релігійну обрядовість. З Небом також асоціювався **правитель** народу. Він поєднував дві вищі верстви, оскільки найчастіше походив з касти воїнів, але з коронацією отримував новий сакральний статус, і часто сам ставав найвищим жерцем, земним образом верховного бога. Отже, на царя переносилися атрибути божества. Це, перш за все, ударна зброя, яка має символічне значення знаряддя верховного бога, яким він висікає грім і блискавку. На відміну від меча, який передбачає бій рівних супротивників, ударна зброя – це засіб остаточного покарання, яке повністю знищує все непотрібне заради наступного творення з самого початку. Відмітимо, що навіть пізніші фольклорні герої використовують свої чудесні палиці виключно проти монстрів, яких слід повністю ліквідувати, а не проти людей.

Різновиди ударної зброї мають свою практичну та символічну специфіку. Найпершим з них є проста **дубина**. Із-за своєї примітивності вона була витиснена іншими видами, і лише зрідка з’являється як атрибут верховного бога. Більш розвиненими версіями були **палиця та булава**. Характерним атрибутом правителя став **скіпетр**, зменшений церемоніальний варіант посоху чи булави. В грецькій традиції відомий царський посох-скіпетр Агамемнона (вважається спорідненим з однією з іпостасей Зевса), що перейшов до нього від предків. Скіпетр не повністю втрачає практичну функцію зброї або знаряддя покарання. Зокрема, в “Іліаді” Одиссей б’є Терсіта своїм жезлом, що робить таке водночас фізичне і символічне покарання особливо значним.

Ще одним атрибутом верховного божества була **сокира**. Вона уявлялася блискавкою, що розколює хмари, висікаючи вогонь, і в цій якості була знаряддям грецького Зевса та індійського Агні. Для багатьох європейських, африканських, полінезійських народів сокира втілювала повновладдя, доблесть та честь; одним з прикладів цього є закарпатська валашка, що могла використовуватися як зброя, дрючок, а також як символ гідності та багатства.

Найбільш символічною є подвійна сокира з двома симетричними лезами, яка ідеально уособлювала двоїстість світу. Її культ був поширений на Криті, в Передній Азії та в деяких місцевостях античної Греції, де вона звалася “лабріс”. Цілком вірогідно, що саме від цієї назви походить слово “лабіринт”. В центрі ж лабіринту жив Мінотавр, напівлюдина-напівбик, давній критський бог, якого Лосєв вважає або самим Зевсом, або його іпостассю, і який лише пізніше став вважатися злбним чудовиськом. Сокира-лабріс пов’язана з поширеним по усій Євразії культом священного бика. Нерідко критяни зображували її такою, що виростає з бичачої голови, сполучивши життя та смерть, руйнування і творчість [3, с. 114–120]. О. Лосєв надає розгорнуту характеристику цього складного образу: вона “пов’язана і з небом і з землею і з загробним світом, і з не одушевленими предметами і рослинами, з тваринами та людиною. Вона виступає як якась універсальна сила, що охоплює світ в цілому і в усіх його окремих проявах” [3, с. 115]. Крім Зевса, подвійна сокира також пов’язується з Афіною та Тесеєм.

На відміну від булави та молота, сокира має лезо, а отже, утворює перехід від ударної до клинкової зброї, зброї професійного **воїна**, який асоціювався з **другим рівнем Космосу – Землею**. Сама Богиня-мати, втілення Землі, нерідко уявлялася войовничою. Ця Земля-Батьківщина-Мати з мечем добре знайома сучасним киянам.

Меч – це зброя героя, що розсікає всі перешкоди на шляху до мети. На відміну від булави, він може використовуватися вибірково, “оперувати” певні об’єкти та явища, відділяючи добро і зло, відсікаючи непотрібне від потрібного, а тому є також символом справедливості. На думку К. Г. Юнга, меч – це зброя сина, який силою прокладає нові життєві шляхи для себе та інших, в той час як булава – символ традиційної консервативної влади батька – царя – верховного бога. Меч здатний розсікати матерію та дух, проникати в сутність явища. Вважається, що саме це робить його близьким західній ментальності з її прагненням до роздільності та визначеності. Хоча подібні мотиви можна зустріти і в інших культурах, зокрема, в буддизмі меч символічно відсікає невігластво.

Як і сокира, меч може символізувати двоїстість та поєднувати сакральні значення життя та смерті. І все ж таки, його переважаюче значення – позитивне. Він – втілення блискавки, світла, розуму, сили

духу, військової доблесті [5, с. 221].

Меч є професійним та елітарним. По-перше, тому, що володіння ним вимагало довгих тренувань, які були неможливі для простонароддя. Іншою причиною цього є його висока спеціалізація, адже, на відміну від молота та сокири, він не пов'язаний зі знаряддями праці, і не може використовуватися ні для чого, крім бою. Нерідко меч уподібнювали до душі воїна, яка завжди повинна бути прямою. Звідси значення меча як зброї двообою, яка мала визначити на чиєму боці правда, захистити невинно звинувачену або віддану дракону діву, символу честі, волі.

Цінність меча полягала не тільки в практичних якостях та красі, але й в його історії. Володіння мечем, зробленим знаменитим майстром, піднімало престиж хазяїна. З іншого боку, володіння мечем, яким раніше користувалися великі герої, підтримувало безперервність традиції, додавало нинішньому хазяїну впевненості в своїх силах та щасті. У фольклорі та сучасній літературі можна знайти безліч образів чудесних невідпорних, невидимих, сяючих тощо мечів.

Поширеними є оповіді про чудесне здобуття надзвичайного меча, яке може здійснити лише обраний. Такий легендарний меч сприймався як ідеальне втілення всіх мечів, так само як герой був ідеальним представником усього народу / людства, а отже, вони були варті один одного. Заради здобуття чарівної зброї, герой подорожує до таємничого іншого світу, чи повертає її до вжитку, витягуючи з каменю чи дерева, як Зігмунд, або перековуючи зламане лезо, як Зігфрід. Найвідомішим з чудесно знайдених мечів залишається Екскалібур короля Артура, який є самоцінним художнім образом, що активно впливає на культуру аж до наших днів. В грецькій традиції подібна історія пов'язана з Тесеєм, який відвалив величезну брилу, що ховала меч та сандалі, які його батько Егей залишив там задля випробування сили свого сина.

Меч був атрибутом бога війни Ареса. Геродот повідомляє, що для скіфів короткий меч акінак був символом чоловічої сили (жінки не мали права його торкатися) та втіленням бога війни, так званого "Скіфського Ареса", якому приносили криваві жертви. Цей меч, вертикально увіткнутий в чотирикутний вівтар явно пов'язаний з ідеєю центра світу. Лукіан повідомляє, що скіфи шанують вітер та меч, як здвоєність начал, які дають та відіймають життя. Амміан Марцеллін відмічає схожі вірування у сарматів [4, с. 59]. Слід відмітити, що, в принципі, будь-яка зброя може приймати значення світової осі, а також мати фалічні імплікації.

У відповідності з переважаючими загальноєвропейськими традиціями, мечі давніх греків були прямими, з двостороннім лезом. Цікавим виключенням є кривий серп, яким був озброєний Персей. Слід звернути увагу на унікальність цього предмету, яким до того Кронос оскопив Урана, а також на те, що Персей застосовує цю зброю проти

хтонічного чудовиська, а не людини.

Природним доповненням меча був **щит**. Ця пара, яка уособлює поєднання героїзму атаки й стійкості оборони, увійшла у безліч символічних зображень та висловів, від егіди Зевса і Афін до гербу радянського КДБ. Про його значення свідчить хоча б етимологія російського слова “защита”: “за щитом”. Щит здавна був символом честі воїна, пізніше це значення ще підсилювалося гербом, який став на ньому зображуватися. Описи конкретних щитів зустрічаються в міфології та епосі; найвідомішим є щит Ахілла, на якому був зображений весь міфопоетичний Космос. Щит мав величезне значення в обрядовості: на нього підіймали ватажків, на ньому носили загиблих, звідки і походить відома фраза спартанської матері “Зі щитом чи на щиті”. Цікаву паралель можна знайти на іншому кінці Європи, де герой повертається додому з уламками зброї, які він, не кидає, щоб довести свій вихід з бою з честю.

Досить складним образом є відома Егіда. Народна етимологія, яка виводить назву цього щита від слів “козяча шкура”, пов’язує його походження зі шкурою кози Амалфеї, невразливою, страшною, з ліком Горгони в середині спини. Інша версія стверджує, що голову Горгони Медузи було додано пізніше. Егіда була атрибутом Зевса, який, струшуючи нею, наводив жах на людей та богів. В той самий час, Егіда асоціювалася і з Афіною. Спроба узгодити ці уявлення приводить до твердження, що, встановивши свою владу, Зевс віддав свій щит Афіні. Другий варіант приписує першість самій Афіні, яка вбила хімероподібне чудовисько, зі шкури якого і була виготовлена Егіда. В будь-якому випадку, символічне значення Егіди залишалося тим самим: вона втілювала ідею абсолютного захисту, звідки й впливає сучасне значення цього слова.

Крім щита, захисну, і водночас, символічну, функцію мали **обладунки**. Зокрема, прикраси на **шоломах** давали можливість визначити статус воїна; ілюстрацією можуть слугувати мікенські шоломи, вкриті іклами кабана, однієї з найшановніших європейських тварин. Величезне місце в “Іліаді” займають обладунки Ахілла з їхньою роллю в загибелі Патрокла та суперечці ахейців після смерті Ахілла.

Двійником та протилежністю меча був **ніж** або **кинджал**. З одного боку, вони можуть бути знаками сили та чесного двобою, особливо, в певних національних чи професійних колах. З іншого, вони ж пов’язані і з брудною бійкою і з вбивством без попередження. Адже це – зброя надблизької дистанції, у використанні якої немаловажними були хитрість і раптовість. Недарма К. Г. Юнг класифікує ніж як зброю Тіні, уособлення всіх негативних, витиснених рис особистості та народу. Недарма, саме кинджалами Данаїди вбили своїх чоловіків. Якщо кинджал символізує примат інстинкту, то меч – примат духу. З іншого боку, ніж асоціюється з різними ритуалами, в тому числі, жертвоприношенням. На думку

Лосева, епітет Кроноса *ancylometis*, можливо, слід розуміти не переносно: “кривоумний”, а буквально: “з кривим ножем”, що вказувало б на “людиножерську (і взагалі життєжерську) природу давнього критського Кроноса” [3, с. 119].

Третьому рівню міфопоетичного Космосу відповідали прості общинники, *землероби* та *скотарі*. Вони мали справу з тим, що росте не просто з землі, а з-під землі, а отже нерідко сприймалися як дещо підозрілі, пов’язані з божествами нижнього світу, які протистояли небесним. Саме тому в пантеоні Володимира ідол покровителя селян Велеса, бога нижнього світу, стояв не на горі, біля князівського двору, а на Подолі.

Зброєю представника третьої сфери була **дубина**, оскільки її можна виготовити самотужки, вона дешева та відносно проста у використанні, хоча й вимагає значної фізичної сили. З символічної точки зору – первісна, пов’язана з рослинністю, – вона теж пасує людині, яка за своїм родом діяльності найменше відірвалася від природного світу. І дійсно, дубина часто фігурує в якості зброї простого народу, а завдяки своїй примітивності та зв’язку з Нижнім світом – також різних міфологічних персонажів, пов’язаних з більш давнім, до-людським світом, від древніх богів до демонів. В фольклорі цілком типовою фігурою є велетень з дубиною. Одним з подвигів Тесея є перемога над Перифетом, розбійником, який вбивав залізною дубиною перехожих. На грецьких зображеннях кентаври зображені з каменями та дрюками, їхні супротивники-люди – з мечами. Та й сучасна фантастична традиція, як підмітив К. Асмолов, нерідко зображує з дубиною напівзвірів або монстрів [1, с. 65].

Водночас, дубина є атрибутом героїв, що уособлюють силу землі та народу, таких як Геракл, Ілля Муромець, Бхіма. В особливих випадках звертаються до дубини і герої епосів, адже завдяки своїй містичній силі – найскладніший пристрій є водночас і найбільш делікатним – аристократичний меч вважався досить вразливим для магії. З іншого боку, відомі оповіді про зачарованих чудовиськ, яких не можна вбити сталлю, і яких герой перемагає каменями, оскільки саме найархаїчніша зброя найкраще опирається магії. Отже, каміння – це і зброя хтонічних чудовиськ на зразок кентаврів, кіклопів, гекатонхейрів, – і водночас, зброя тих, хто бореться з цими силами Хтону, подібно до Ясона, який кинув камінь у воїнів, що виростили з зубів дракона.

Нарешті, як вже було сказано, дубина – палиця – булава є також грізною зброєю небесного бога. Отже, коло замикається, що відповідає уявленням давніх європейців (та інших народів) про сферичність простору та циклічність часу, і що “те, що зверху, подібне до того, що внизу”.

Особливе місце серед зброї займає **спис**. Він поєднує всі **три рівні світу і три стани суспільства**. Його використовували представники всіх трьох верств, свідченням чому є і магичний спис жерця, і лицарський

ленс, і піка рядового і саморобна бойова коса повстанця-селянина. Це вірно і на символічному рівні. Адже через самий центр міфологічного світу проходила світова вісь, яка пронизувала три окремі рівні, утримуючи їх разом і забезпечуючи зв'язок між ними. Ця вісь могла уявлятися як щось наочне – гора, дерево, постать бога чи людини. А ще – як спис: сам по собі, чи в руці божества-законодавця, такого як грецька Афіна чи скандинавський Один. В грецькій традиції особливе місце займає спис Ахілла, який міг і поразити і зцілювати. Паралеллю в іншій традиції виступає дубина Дагди, верховного божества давніх ірландців, яка з одного удару вбивала, з другого – повертала до життя. Ця дуже архаїчна риса пов'язана з нечітким розмежуванням “доброго” і “злого”, “корисного” та “небезпечного”, оскільки обидві крайнощі протистояли профанному, “звичайному”, а верховний бог поставав і благим і грізним водночас. Ще тут відобразилася віра в те, що подібне можна знищити – як і породити – тільки подібним. Адже *неподібне* не може мати над ним ніякої влади. Значні кельтські паралелі має і друга властивість спису Ахілла, який в руці героя бив без промаху, в руці боягуза – летів мимо мети [2, с. 163, с. 246]. За свідченням Лосєва, “спис здавна мав магичну силу, і самий розумівся як демон”. Він “не тільки знаходиться в ряду богів, але може навіть перевищувати їх своєю силою. І ця концепція походить ще від Гомера, де спис... ототожнюється з Аресом...” [3, с. 51].

Як варіації спису можна розглядати тризуб Посейдона, який є зброєю володаря не стільки моря, скільки усього Всесвіту (адже з грецьких джерел відомо, що Посейдон мав функцію верховного божества, а Зевс в такому випадку постає як узурпатор). Постійним епітетом Посейдона є “той, хто струшує Землю”; можливо, вважалося, що він робить це саме цим тризубом. Три його зубці можуть символізувати три рівні світу. Відповідно, двозубець Аїда постає як символ тільки двох рівнів світу – земного та підземного – адже бог смерті не мав влади над безсмертними небесами. Число два як парне, завжди пов'язувалося з землею та смертю. Відлуннями цих давніх уявлень є стійка традиція зв'язку парної кількості квіток з небіжчиками.

Менш оповита героїкою **метальна зброя**. Адже, на відміну від чесного двобою, тут дія та її результат розділені в часі та просторі. Випадок може дарувати перемогу тому, хто її не вартий, або привести до не передбачуваних результатів, як у міфі про смерть Прокриди від магичного дротика, чи в історії випадкового вбивства Персеєм свого діда під час змагання з метання диску.

В архаїчних культурах **лук** є знаряддям виживання мисливця та усього його роду, а отже користується повагою. Так, сила Гайавати визначається тим, що він міг десять разів поспіль натягнути свій лук. Подекуди такі значення зберігаються і в більш розвинених традиціях, де

богатирський лук виступає зряддям перевірки сили героя, що ми бачимо в “Одіссеї”, а також в “Махабхараті”, “Рамаяні”. “Іліада” згадує героя Тевкра, який уславився в якості кращого стрільця.

Лук має також езотеричне значення. У шаманській міфології він символізує горизонт, нижній світ, інколи – півмісяць. На Сході з луком асоціювалися духовна дисциплінованість, сконцентрована енергія, сила волі, прагнення, влада. Відгомони космічних значень лука є в грецькій міфології – це і уявлення про тятину, натягнуту поперек шляху Геліоса, і відоме й зараз зодіакальне сузір'я Стрільця. Як зброя мисливця, лук є атрибутом господині тварин, такої як Артеміда (та близькі до неї образи, такі як Аталанта), божеств смерті та зцілення, таких як єгипетська Нейт, грецький Аполлон, індійський Рудра. Так, стріли Аполлона виступають зряддями вбивства Піфона, Алоадів, Ніобідів, Ахілла, Мелеагра, Тітія, Флегія, Евріта; вони ж розносять чуму в ахейському таборі. Але водночас за допомогою стріли Аполлона пророк Абарис долає голод та епідемію [3, с. 289]. На основі символічного зближення полювання та кохання, лук та стріли стали також атрибутом божеств любові, таких як грецький Ерот, римський Амур, індійський Кама.

Таким чином, ми бачимо, що основні види холодної зброї мають в давньогрецькій культурі цілком визначене символічне значення, досить близьке до такого в інших євразійських міфологічних системах, і підлягають класифікації на основі поділу міфопоетичного Космосу на три основні рівні, а традиційної соціальної структури на три основні стани. Врахування цих сенсів здатне поглибити розуміння глибинного сенсу конкретних творів мистецтва та специфіку певних етнонаціональних культур у їх неповторності.

З іншого боку, дослідження підтвердило принципову можливість опису Космосу за допомогою різних семантичних кодів. При цьому доведено, що для такого опису “мова” зброї є такою само адекватною як більш досліджені символічні “мови” божеств, кольорів, чисел, тварин, рослин тощо. Можливість використання для опису Космосу інших категорій природних об'єктів та артефактів, а також встановлення співвідношення між символічно близькими об'єктами, які відносяться до різних категорій, відкриває великі перспективи для подальшого дослідження, яке допоможе повніше уявити загальні закони людського мислення та їхнє застосування в міфології та сучасних культурних формах.

1. Асмолов К. В. История холодного оружия. Восток и Запад.– М., 1993.
2. Голосовкер Я. Сказания о титанах.– М.: Высшая школа, 1993.
3. Лосев А. Античная мифология в ее историческом развитии.– М., 1957.
4. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский.– М.: Советская энциклопедия, 1991.
5. Тресиддер Дж. Словарь символов.– М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999.